
**REČI I SMRT:
NACIONALISTIČKA
KONSTRUKCIJA
STVARNOSTI**

NENAD DIMITRIJEVIĆ

Vreme komunizma i vreme post-komunizma na prostoru bivše Jugoslavije podeljeni su ratom. U ovom tekstu pokušaću da analiziram osnovni uzrok tragičnog nasilja na Balkanu. Obrazložiću tezu da je govor mržnje bio principijelni pokretač rata i najvažniji instrument masovnog ubijanja i razaranja.

Čitalac će verovatno biti sklon da tvrdnje tipa „teror počinje u glavama”, „reči ubijaju”, itd., shvati kao jake metafore, ili u najboljem slučaju kao impresionističke kovanice koje upućuju na ujedinjujuću i mobilizatorsku ulogu ideologije u procesima koji su prethodili ratu – visok stepen ideološke unifikacije je uvek neophodan da bi se odluka o ulasku u rat prikazala kao opravdana, te da bi se „naš” identitet suprotstavio predstavi o „drugima” na osi prijatelj-neprijatelj. Ali teza koju sam izneo upućuje u drugom smeru. Nije reč jednostavno o tome da je jugoslovenskim ratovima prethodila zloupotreba reči u obliku kreiranja ekstremističkih ideologija, koje bi bile potom korišćene da isprovociraju i opravdaju destrukciju. Želim da pokažem da je samo određena vrsta ideja bila u stanju da razori Jugoslaviju,¹ odnosno da ideologiju mržnje u jugoslovenskom slučaju ne treba čitati kao opravdanje prakse rata, već pre kao *tvorenje* ove prakse – nadam se da će čitaocu, kad dođe do kraja ovog poglavlja, ovakva tvrdnja izgledati manje maglovita nego što je sada. Drugo, centralnu ulogu u procesu „ubijanja i razaranja rečima” nisu odigrali iz – tradicije Moderne određivi – „ideološki aparati države” već „nezavisni intelektualci”.

---

¹ Up. S. Slapšak, "Serbian Alternatives: Are There Any?", *East European Reporter*, 5/1992, str. 53.

Centralnu temu ovog poglavlja čini uloga srpskih nacionalističkih intelektualaca u procesima kreiranja, institucionalizovanja i otelotvorenja govora mržnje. Ograničio sam se na vreme od 1986-1991. godine, pošto mislim da je ovo period u kome je nacionalistička ideologija formirana kao alternativna „proizvodna snaga” konstitucije i reprodukcije postkomunističke Srbije. Ovde molim čitaoca da uzme u obzir određenje socijalističke ideologije ponuđeno u prvom poglavlju, kao i interpretaciju odnosa samoupravljačkog i nacionalističkog principa u socijalističkoj Jugoslaviji razvijenu u drugom poglavlju. U ovako određenom kontekstu, drugu polovinu osamdesetih godina tumačim kao period koji je bio odlučujuće obeležen nastojanjem da se promeni ideološki predznak srpskog autoritarnog režima. Ovde je važno primetiti da se nije radilo o promeni tipa režima, gde bi na primer ideokratija bila zamenjena demokratskim sistemom. Vladavina reči je sačuvana, s tim što je proizvodni kapacitet socijalističkog ideala uklonjen. Na ispražnjeno sistemsko mesto socijalističke ideje dovedena je – kao ekskluzivna ideološka matrica – ideja etničkog nacionalizma.

Iz rečenog sledi da u Srbiji sve do 2000. godine nije bio otvoren proces tranzicije iz autoritarnog režima. To ne znači da je sve bilo isto kao u vreme vladavine komunističke partije-države. Druga Jugoslavija, čiji deo je Srbija bila, nije više postojala; institucionalni oblik režima je bio promenjen; promenjena je i ideologija. Ali upravo karakter i sistemsko mesto nacionalističke ideologije vode zaključku da su institucionalne promene u pravnom i političkom sistemu bile fasada jednog bitno nepromenjenog tipa vladavine: „novi” sistem zasnivao se na suštinski istim premisama koje su činile jezgro „socijalističke konstrukcije zbilje”. Zato temeljnu razliku između socijalizma i nacionalizma ne treba tražiti u fasadnoj demokratiji iza koje se nacionalizam skrivao, već u njegovoj sposobnosti da proizvede ratnu tragediju. U ovom poglavlju pokušaću da objasnim proces nastajanja i prirodu ovakvog destruktivnog kapaciteta srpskog nacionalizma.

138

O KONCEPTUALNOJ BLISKOSTI IZMEĐU KOMUNIZMA I NACIONALIZMA

U prvom poglavlju sam prikazao svoje viđenje suštine socijalizma kao specifične idealističke konstrukcije stvarnosti. Dovođenjem socijalizam bio je svojevrsna *ideološka realnost*, "situacija u kojoj *ideološka samoreprodukcija poretka predstavlja bitan uslov funkcionisa-*

---

2 D.Vojnić/Ž.Puhovski, "The Economic and Political Dimensions of Transition"; u: Ž.Puhovski et al (ed.), *Politics and Economics of Transition*, Zagreb, 1993, str. 43.

nja sistema, a ne tek jedan od njegovih fenomenoloških aspekata".² Socijalistički režim počivao je na nametnutom ideološkom izjednačavanju koje je nasilno delegitimiralo razlike, odnosno na dogmi predestinirane opšte volje koja je funkcionisala kao paradigma mišljenja i življenja. Ovakvoj unifikaciji bile su žrtvovane individualne slobode, civilno društvo, slobodno ispoljavanje kulturnih razlika, tržišna ekonomija, politički pluralizam, demokratija.

U ovoj konstelaciji status nacionalnog identiteta bio je donekle specifičan. „Realni socijalizam” nije se mogao oslanjati isključivo na dogmu spoznate komunističke budućnosti kao onog što „mora moći biti”, pošto je (auto)legitimacijski deficit ove dogme vremenom postajao sve očigledniji. U nastojanju da premosti problem sopstvene nesposobnosti da tematizira zbilju, ovaj režim morao se okrenuti i ka (specifičnom razumevanju) prošlosti. Na praktično-političkom planu, koketiranje sa nacionalizmom predstavljalo je jedini oblik ideološke komunikacije sa podvlašćenima koji je imao kakvu-takvu integrativnu snagu. Nacionalizam je – kao simbol razlikovanja u odnosu na one koji su uvezli socijalizam – bio blizak kako širokim podaničkim slojevima, tako i disidentima.³

139 Konceptualne sličnosti komunizma i nacionalizma više su nego upadljive. U potrazi za „rezervnom legitimacijom”, nacionalistički posredovana tradicija nametnula se kao logična opcija, pre svega zbog svog bitno i-liberalnog ustrojstva: nacionalizam, baš kao i komunizam, počiva na pretpostavci radikalne desubjektiviranosti pojedinca. U oba slučaja radi se o kolektivističkim praksama, zasnovanim na istom tipu kolektivističke matrice: na supstancijalnom subjektiviranju jedne *predstave* privilegovane posebne grupe unutar zajednice („radnička klasa”, „nacija”). Nasuprot apstraktnom pravnom subjektivitetu građanina, na kome se bazira moderna demokratija kao formalno-proceduralna kategorija, i komunistička i nacionalistička ideologija kreiraju i podižu na politički nivo partikularni identitet jednog supstancijalno određenog kolektiviteta, čineći njegove ideološki pripisane vrednosti temeljem zajednice. Time se načelno obesppravljaju svi oni koji ne pripadaju ideološki privilegovanoj grupi. Komunistička kolektivistička predstava klasne borbe može se, bez ikakve suštinske promene u konstituciji zajednice, zameniti nacionalističkom kolektivističkom predstavom „naše” nacije kao prirodne zajednice. Stoga je – protivno ideološkom samorazumevanju režima kao „internaci-

---

3 Ž. Puhovski, *Socijalistička konstrukcija zbilje*, Zagreb, 1990, str. 55-56.

onalističkog” – komunistički mit o budućnosti kao harmoničnom i jedino mogućem stanju, blizak nacionalističkom mitu o prošlosti kao prirodnom stanju. Obe ideologije dodeljuju empirijski nepostojećim grupama titulu nosivih subjekata zajednice.⁴ Da bi zajednica utemeljena na ovakvim „normativnim instancama” mogla funkcionisati, neophodno je koristiti sva raspoloživa sredstva za homogenizaciju stvarnih ljudi. Neupitna vlast je u oba slučaja nužan uslov krojenja realnosti prema obrascu nametnutih ideja. U strogom smislu, realnost niti ne sme da postoji izvan okvira koji su ideološki pre-definisani i koji su učinjeni obaveznim posredstvom jednosmernih komunikacijskih kanala apsolutne vlasti.

Već sam pokušao pokazati da je ova proizvodna paradigma bila važeća i u Jugoslaviji: i ovde je ideologija proizvodila stvarnost. Dodatna poteškoća Jugoslavije sastojala se u tome što je Ustav od 1974. godine ozvaničio kohabitaciju socijalističkog i nacionalističkog principa. U procesu koji se odvijao paralelno sa slabljenjem autolegitimacijskog kapaciteta socijalističke ideologije, nacionalizam je postepeno preuzimao poziciju jedinog efektivnog sistemskog osnova zajednice, što je – u uslovima potpune sadržinske ispražnjenosti federalne države – za praktičnu posledicu imalo homogenizaciju jugoslovenskih nacija unutar republičkih granica, a pod vođstvom respektivnih nacionalnih ogranaka partije. Tako je Jugoslavija postepeno pretvarana u "skup nacionalnih i republičkih osmatračnica, odakle je svaka nacija neprekidno motrila na sve ostale, pazeći na eventualna „iskakanja” drugih koja bi je mogla ugroziti. Ovo institucionalizovano nepoverenje bilo je fundamentalno svojstvo bivše Jugoslavije.”⁵ U poslednjoj fazi svoje egzistencije Jugoslavija je bila tek *mixtum compositum* nacionalnih socijalizama, u čijem se jezgru nalazio mistični entitet Nacije, multiplikovan kroz federalne jedinice, nacionalne komunističke partije i samoupravne strukture.

140

Ovaj iracionalni sistem održavao se nekoliko godina, najviše zahvaljujući harizmi predsednika Republike i finansijskoj pomoći iz inostranstva. Ali već početkom osamdesetih godina dezintegracioni procesi su izbili na površinu. Osamdesetih godina politička kriza u Jugoslaviji se na dramatičan način pogoršavala, a država se postepeno raspadala u procesu koji je bio paralelan sa rastankanjem legitimiteta savezne komunističke partije. Model svojevrsnog „totalitarnog konsocijalizma” koji je zahtevao konsenzus nacionalnih komunističkih partija za

---

⁴ Ovim naravno ne želim reći da radnici i pripadnici nacije empirijski ne postoje. Radi se jednostavno o tome da su ljudi koji su radnici ili Srbi potpuno nevažni sa stanovišta ovih ideologija i režima. O irelevantnosti empirijskog radništva za socijalizam pisao sam u provom poglavlju. Irelevantnost nacionalnog identiteta za nacionalizam pokušaću da objasnim u ovom tekstu.

⁵ V. Pešić, "Rat za nacionalne države", u: N. Popov (ur.), *Srpska strana rata*, 1996, Beograd, str. 16.

svaku iole važniju odluku na saveznom nivou, nije se pokazao efikasnim sredstvom očuvanja nacionalne ravnopravnosti. Lišen elementarnih proceduralnih mehanizama koji bi obezbeđivali da političke odluke u slučaju spora uopšte budu donete, ovaj aranžman se pokazao kao efikasno sredstvo delegitimiranja savezne strukture i njenog konačnog razaranja. Jugoslavija je osamdesetih godina živela u političkom vakuumu, sa elitama koje nisu bile spremne da se suoče sa izazovima krize i zaustave destruktivne procese tako što bi ponudile racionalnu političku rekonstrukciju savezne države. Bilo je očigledno da je samo pitanje vremena kada će maske sa ritualnim ostacima komunističke ideologije pasti i otkriti ružna lica balkanskih nacionalističkih elita. Osnovno pitanje polovinom osamdesetih godina glasilo je iz koje će republike doći javna smrtna presuda jugoslovenskom socijalizmu – nije bilo mnogo sumnje da će se presuditelji pojaviti pod nacionalnom zastavom.

2. OD 1985. DO 1987. GODINE, ILI INTELEKTUALCI KAO AVANGARDA. KAKO SU SRPSKI NACIONALISTIČKI INTELEKTUALCI STUPILI NA POLITIČKU SCENU

2.1 O „nezavisnosti” intelektualaca.

141 Kakvog smisla ima razmišljati o ulozi intelektualaca u opisanom kontekstu socijalizma? Ako je partija proizvođač ideja, te ako je prevođenje ideja u realnost zadatak državnog aparata pod kontrolom partije, čini se očiglednim da se ne može govoriti o intelektualcima kao grupi koja bi mogla da relativno autonomno artikulise svoj stav spram ovako konstruisane „stvarnosti”. Ipak, pokušaću da objasnim tvrdnju izrečenu na početku ovog poglavlja: rat su kreirali intelektualci koji nisu direktno participirali u vlasti. Nacionalistički intelektualci su kreirali i promovisali ideologiju mržnje, koju je potom materijalizovao srpski režim.

Na ovom mestu treba ukazati na razliku između jugoslovenskog socijalizma i staljinističkog realsocijalističkog modela. U mnogim analizama jugoslovenski socijalizam je shvatan kao neka vrsta „mekog” autoritarnog režima, koji se odlikovao postojanjem izvesnog – u poređenju sa drugim socijalističkim zemljama znatnog – stepena individualnih sloboda.⁶ U ovom okviru postojao je ograničen ali nezanemariv prostor intelektualne autonomije, upravo neka vrsta zabrana u kome su ideje mogle biti artikulisane bez direktnog ideološkog ili administrativnog nad-

---

6 Naravno, termin „individualne slobode”, upotrebljen u kontekstu socijalizma, ne može biti analitički precizan. Ovde je na delu bilo tek znatno širenje privilegija koje je režim bio spreman da prizna svojim podanicima.

zora partije-države. Ovaj „prostor intelektualne slobode” nije bio garantovan apstraktnim pravnim normama i transparentnim procedurama, već ga je oktroisao režim na osnovu jedne vrste implicitnog „ugovora o ovlašćenju”, koji bi se mogao formulisati na sledeći način:

Mi, partija-država, dozvoljavamo vama, intelektualcima, da nesmetano delujete unutar granica koje ćemo vam mi propisati, pod sledećim uslovima: a) da ne pokušate da proširite prostor privilegija preko granica koje smo označili; b) da ne dovodite u pitanje legitimitet režima.

Upućivanje na implicitni karakter ovog „ugovora” ne znači da su granice „slobode” bile dvojbene: partijska „linija” je možda bila kodirana, ali je uvek bila dovoljno jasna. Partijski kongresi, konferencije i njihovi dokumenti, govori političkih lidera, praćeni „naučnim” tumačenjima ovlašćenih partijskih teoretičara, komentari u režimskim medijima obezbeđivali su pouzdane signale i upute za snalaženje. U jezgru ove šeme bio je zahtev da intelektualci ne traže širenje privilegija u smeru osvajanja političkih sloboda: zapadni tip „kapitalističke” demokratije nije smeo biti tematizovan. Većina jugoslovenskih intelektualaca ostala je verna ovoj restrikciji sve do polovine osamdesetih godina, odnosno sve dok procesi dezintegracije zemlje nisu postali toliko očigledni da ih više nije bilo moguće zanemarivati. U zemlji sa mnogo višim stepenom „slobode” nego u Čehoslovačkoj, Mađarskoj ili Poljskoj, disidentske aktivnosti među intelektualcima bile su iznenađujuće retke.⁷

142

Bez namere da ponudim bilo kakvu ozbiljnu klasifikaciju, ovde ću pomenuti tri značajne grupe intelektualaca i odnos režima prema njima. Radikalni marksizam filozofske „Praxis” grupe počivao je na načelno istim premisama koje je partija promovisala kao svoje sopstvene (radničko samoupravljanje, savetska demokratija, široka decentralizacija, svi teorijski posredovani Marxovim *Ranim radovima*). Drugu – i numerički najslabiju – grupu činili su liberalni intelektualci, okupljeni poglavito oko pojedinih umetničkih časopisa, te na i pozorišnim i filmskim projektima. Treću grupu ću nazvati „umerenim nacionalistima” (pri čemu je merilo „umerenosti” oprez sa kojim su pripadnici ove grupe izbegavali konflikt sa partijom). Treba primetiti da je, posebno u Srbiji, odnos partije prema ove tri grupe

---

7 Objašnjavajući zašto jugoslovenski intelektualci nikad nisu formirali „paralelni polis”, Zagorka Golubović naglašava manipulativne kapacitete korporativizma skrivenog iza maske samoupravnog socijalizma. Samoupravna tehnologija autoritarne atomizacije bila je mnogo efikasnija nego direktna represija. – Z. Golubović, „Čari lakog političkog čara”, *Borba*, 5-6/10/1991, str. x.

8 Termin „crni talas” skovala je sama partija, u naporu da opravda represivne mere koje je preduzela prema umetnicima svrstanim u ovu grupu.

bio različit. Obračun sa međunarodno uglednom „Praxis” grupom bio je nemilosrdan; isto važi i za odnos prema liberalima, što je naročito došlo do izražaja u tretmanu – opet međunarodno značajnog – tzv. „crnog talasa” u kinematografiji.⁸

Međutim, u Beogradu je, naročito nakon pada tzv. „liberalnog” rukovodstva komunističke partije Srbije 1972. godine, postepeno uspostavljeno neobično savezništvo između partije i „lojalnih nacionalista”.⁹ Nacionalističkim intelektualcima bilo je *de facto* dozvoljeno da se organizuju (najznačajniji oblici ovog organizovanja bili su Srpska akademija nauka i umetnosti i Udruženje pisaca Srbije), te da artikulišu svoje stavove o društvenim pitanjima – što je činjeno u obliku akademskih i umetničkih elaboracija „srpskog nacionalnog pitanja”.¹⁰ Iako su se u odnosima partije i ove grupe intelektualaca povremeno dešavali potresi u obliku različitih „afera”, režim je bio na primetan način tolerantan: samo su otvorene poruke mržnje podvrgavane cenzuri.

2.2. Memorandum Srpske akademije nauka i umetnosti

143 Ponoviću da je polovinom osamdesetih godina u Jugoslaviji nacionalizam bio jedina ideologija spremna da popuni već ispražnjeno mesto do tada vladajuće komunističke dogme: nacionalisti su bili sposobni da ponude određene recepte za krizu identiteta države, bili su organizovani, a zavađene komunističke partije već su bile dovršile proces ideološke transformacije – pitanje je bilo na koji način će balast stare ideologije biti eksplicitno odbačen.

U maju 1985. godine, u Srpskoj akademiji nauka i umetnosti doneta je odluka da se pristupi izradi tzv. *Memoranduma*. Ovim se vodeća nacionalna intelektualna institucija prvi put otvoreno angažovala u političkim pitanjima¹¹, nastupajući kao politički akter. Legitimacija za radikalni istup u političku arenu formulisana je kao potreba da se "istaknu najaktuelniji društveni, ekonomski, socijalni naučni i kulturni problemi".¹²

---

9 Nezvanični, ali gotovo opšte priznati *spiritus movens* ovih organizacija bio je nekadašnji komunistički aparatčik, pisac Dobrica Ćosić, koga su sledbenici nazvali „Ocem nacije”.

10 Moja namera nije da kritikujem intelektualce zbog bavljenja pitanjima nacionalnog identiteta, ili razmišljanja o nacionalnim interesima. Ovde će biti ponuđena kritika jednog određenog pristupa pitanju nacionalnog identiteta.

11 Godinu dana ranije, D.Ćosić će u Akademiji, polazeći od „brige intelektualaca za opšte dobro” govoriti o „opterećenjima prošlosti i izazovima budućnosti” koji zahtevaju da se Akademija angažuje na „opštedruštvenim i nacionalnim problemima”. - Nav. prema: O.Milosavljević, "Zloupotreba autoriteta nauke", *Republika*, 119-120/1995, str. ii.

12 Godišnjak SANU za 1985. godinu. Nav. prema: O.Milosavljević, *ibid.* Predstavljanje *Memoranduma* koje sledi u velikoj meri se zasniva na metodu i analitičkom okviru koje je u navedenom tekstu razvila Olivera Milosavljević.

Teško je preceniti značaj *Memoranduma*. Ovaj tekst zavređuje da bude analiziran iz perspektive kasnijeg razvoja srpske nacionalističke ideologije, istraživanjem onih njegovih osnovnih teza koje će biti integrisane u ideologiju srpskog državnog razloga. Reč je o neobičnom dokumentu.¹³ U stilskom i terminološkom pogledu, ovde se nudi ponešto šizofrena kombinacija tada još zvaničnog socijalističkog vokabulara i jake nacionalističke retorike. Sadržinski, *Memorandum* se otvara detaljnom elaboracijom i kritikom različitih aspekata socijalne, ekonomske i političke krize jugoslovenskog društva (Prvi deo: „Krizna jugoslovenske privrede i društva”). Ova analiza tek je uvod za centralni deo dokumenta, koji nosi naslov „Položaj Srbije i srpskog naroda”, u kom se iznose teze o ekonomskoj, političkoj i kulturnoj diskriminaciji kojoj je Srbija izložena u Federaciji, s naglaskom na neravnopravnost srpskog naroda u Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini i Makedoniji. Dok se u prvom delu autori zalažu za "demokratski integrativni federalizam, u kome je princip autonomije delova usaglašen sa principom integracije delova u okviru jedinstvene celine", drugi deo se zaključuje sledećim stavom: "Srpskom narodu je nametnuto osećanje istorijske krivice, a jedino on nije rešio nacionalno pitanje, niti je dobio državu kao ostale nacije... Srpski narod mora dobiti mogućnost da ponovo nađe sebe i postane istorijski subjekt, da iznova stekne svest o svom istorijskom i duhovnom biću, da jasno sagleda svoje ekonomske i kulturne interese, da dođe do savremenog društvenog i nacionalnog programa kojim će se nadahnjivati sadašnje i buduće generacije".¹⁴ Ovde su definisani i lajtmotiv istraživanja i poželjan cilj: žrtva se mora osloboditi ropstva i ugnjetavanja, kako bi nesmetano definisala svoj identitet, odnosno nacionalnu duhovnost slobodnu od „drugih”.

144

Prvi relevantan set poruka tiče se pozicije Srbije u jugoslovenskoj federaciji. U *Memorandumu* je prvi put artikulisan jedan od centralnih motiva buduće državne ideologije: Srbija je žrtva onih koji nisu Srbi. Kroz celu istoriju socijalističke Jugoslavije Srbija je izložena represiji drugih federalnih jedinica, lišena svojih osnovnih prava, diskriminisana u socijalnom, ekonomskom, kulturnom i političkom pogledu. Osnovno obeležje druge Jugoslavije ogleda se u „tradicionalnoj diskriminaciji Srbije”, „politički inferiornoj poziciji Srbije”, „dominaciji nad Srbijom”, u činjenici da je privreda Srbije „podređena i zapostavljena”.

Odavde sledi ono što se već gotovo najavljeno: autori *Memoranduma* otkrivaju postojanje „antisrpske koalicije” u Jugoslaviji, predvođene Slovenijom i

¹³ Svi ovde citirani izvodi iz *Memoranduma* preuzeti su iz izdanja: *Memorandum SANU. Odgovori na kritike*, ur. K. Mihajlović I V. Krestić, Beograd, 1995.

¹⁴ Up. O. Milosavljević, *op.cit.*, str. iii.

Hrvatskom, inspirisane Titom, trajno rukovođene „šovinizmom i srbofobijom”. Genocid koji je izvršen nad srpskim narodom u Drugom svetskom ratu bio je tek najjezivija manifestacija mržnje prema Srbima, mržnje koja nikad nije prevaziđena i koja je nastavila da se slobodno razvija i u socijalističkom periodu, premda u drugačijim oblicima. Srbi su izloženi „genocidnom teroru”, „neofašističkoj agresiji na Kosovu”, te „rafinovanoj ali delotvornoj asimilacionoj politici” u Hrvatskoj. Srpskom narodu, već objektivno hendikepiranom činjenicom da živi u različitim državama, "grubo /je/ osporen kulturni i duhovni integritet", njegovo je „književno i umetničko nasleđe... razrovano, ispreturano i poharano", a njegova istorijska prošlost je u školskim programima "ne samo grubo ideološki redukovna, nego i izložena šoviniističkim tumačenjima", dok se "od srpske književnosti otkidaju njeni najbolji pisci i najznačajnija dela".

145 *Memorandum* nudi jake vrednosne, moralno obojene sudove. Ali, način na koji se do ovih sudova stiglo ne može biti ocenjen kao ozbiljno, analitički konsekventno istraživanje „srpskog nacionalnog pitanja”. Autori *Memoranduma* su, u najboljoj tradiciji socijalističkog promišljanja stvarnosti, ponudili tek još reduciranu ideološku prezentaciju, u čijem se jezgru nalazi „teorija zavere” koja pretenduje na „raskrinkavanje” kontinuiteta neprijateljskog delanja protiv Srbije i srpskog naroda. Kontinuitet komunističke antisrpske politike prati se do međuratnog perioda, da bi se njegovi koreni otkrili u "ideologiji Kominterne i nacionalnoj politici KPJ pre rata". Na ovaj način, *Memorandum* uvodi u javni diskurs tumačenje „srpskog pitanja” po liniji klasične totalitarne dihotomije „prijatelj-neprijatelj”.

"Nacija koja je posle duge i krvave borbe ponovo došla do svoje države, koja se sama izborila i za građansku demokratiju, i koja je u poslednja dva rata izgubila 2,5 miliona sunarodnika, doživela je da... posle četiri decenije u novoj Jugoslaviji jedino ona nema svoju državu. Gori istorijski poraz u miru ne da se zamisliti." Ovaj izvod iz *Memoranduma* upućuje veoma jasno na suštinu srpskog nacionalizma razvijenog u godinama koje će neposredno slediti objavljivanju ovog teksta. Njegov politički cilj može se svesti na zahtev za radikalnim redefinisanjem karaktera jugoslovenske zajednice, a u skladu sa specifičnim poimanjem „srpskog nacionalnog interesa”. Izabran je najgori mogući put, pre svega kroz konstrukciju „resantimanskog nacionalizma”,¹⁵ kao kategorije koja počiva na analitički besmislenoj, ali ideološki moćnoj slici nacije kao žrtve nepravdi koje su naneli „drugi”. Srbija i srpski narod su predstavljeni kao objekti zavere koju su inspirisali, pažljivo plani-

---

15 V. Pešić, *op.cit.*, str. 36. i dalje.

rali i proveli tradicionalni neprijatelji skriveni iza komunističke maske. Centralna poruka *Memoranduma* glasi da je srpska nacija decenijama bila izložena represiji i različitim oblicima nepravde, te da je konačno došlo vreme da se povrati nasilno negirano nacionalno dostojanstvo. Srpski narod ima zadatak da vaspostavi pravdu i, imajući u vidu karakter nepravdi koje je narod propatio, svako sredstvo na ovom putu ima se smatrati legitimnim. Kada se uklone naslage ideološke magle i jeftinih „naučnih” manipulacija prošlošću i sadašnjošću,¹⁶ suština ovog dokumenta je u ideološkom utemeljenju i opravdanju mržnje prema „drugima”. Prateći matricu resantimanskog nacionalizma, mržnja se legitimira u obliku „nacionalističke odbrambene reakcije”: „Smisao takvih interpretacija je da se konstituiše osećanje *po-vređenog ponosa*, na osnovu kojeg se „prirodno” šire osećanja ugroženosti i realnih priprema za odbranu.”¹⁷ Cilj ovakvog pristupa nije razumevanje društva, države i nacije, već kreiranje strasti i strahova koji će opravdati ekspanziju mržnje.¹⁸

Bitno je uočiti sledeće: *Memorandum*, reakcije kojima je bio praćen, kao i događaji koji su usledili, pokazali su sposobnost njegovih autora da konstruišu novu stvarnost tako što će određenu ideološku interpretaciju predstaviti kao činjenicu: inherentno šovinistička slika nacije kao nevine žrtve okružene neprijateljima, bila je *predstavljena kao stvarnost, kako bi proizvela novu stvarnost*. Dok su ideološki aparati države formalno još uvek bili zarobljeni u starim klišeima, nacionalistički intelektualci su, prihvatajući režimsku paradigmu o proizvodnoj snazi ideje, prvi shvatili da je u specifičnom jugoslovenskom kontekstu smer razrešenja krize doista „a work of art”, koji se može odabrati i aktivirati upotrebom reči.

146

Prvi korak u ovom procesu predstavlja nacionalna homogenizacija. Ali, da bi homogenizacija po modelu resantimanskog nacionalizma mogla služiti kao efikasan politički model, nije dovoljno integrisati empirijski određive pripadnike empirijski određive nacije: neophodno je modelirati naciju na određeni način. Drugim rečima, nacionalistički tribuni moraju delati kao pronalazači, izumitelji nacije. Oni moraju uspostaviti ontološki primat jedne *predstave*, u kojoj će se nacija pojaviti kao moralni subjekt, kao inkarnacija umne opštosti koja je jedina u stanju da tematizuje individualne živote. Da bi ovaj zadatak bio uspešno izvršen, sa-

---

16 Sledeći citat iz *Memoranduma* mogao bi biti ilustrativan za karakter naučnog metoda u ovom tekstu: „Moderno doba je doba racionalnosti. Društvene ustanove i način organizovanja celokupnog društvenog života moraju položiti ispit pred sudom razuma. Nije to uvek racionalnost ciljeva: velika slabost naše epohe je razdvajanje politike, etike i nauke. Ali, instrumentalna racionalnost i sposobnost pronalaženja adekvatnih sredstava za jednom usvojene ciljeve i efikasno sprovođenje u život određene politike jeste *conditio sine qua non* svake moderne države.”

17 V. Pešić, *op.cit.*, str. 36.

18 N. Popov, „Jedinstvo i smrt”, *Republika*, 9/1994, str. 15.

mi tribuni prvo moraju biti uzdignuti na pijedestal propovednika koji su – kao isključivi posjednici Istine – jedini u stanju da shvate i artikulišu nacionalni interes (čija formulacija mora biti takva da onemogući bilo kakvu racionalnu argumentaciju o karakteru i sadržini interesa, te koja mora biti zatvorena prema bilo kakvoj alternativi).¹⁹ Kad ovakvu predstavu „nacije” jednom interiorizuje većina pripadnika grupe, i kada se ona stabilizuje kao tačka percepcije sveta, proces proizvodnje preferirane realnosti može da otpočne.

3. OD 1986. DO 1991. GODINE: INTELEKTUALCI NA ZAJEDNIČKOM POSLU SA REŽIMOM ILI *DANCE MACABRE* VELIKE KOALICIJE

3.1. Formiranje savezništva

U prvom trenutku izgledalo je da je publikovanje *Memoranduma* u potpunosti udaljilo njegove tvorce od režima. Međutim, u proleće 1987. godine podele unutar rukovodstva Saveza komunista Srbije postale su očigledne. Bilo je to vreme kada su se teške međuetničke napetosti na Kosovu približile otvorenom konfliktu. U poznatom govoru kosovskim Srbima u aprilu 1987. godine Slobodan Milošević će, ističući „prirodno pravo” Srba na samoodbranu, suštinski relativizovati negativne konotacije koje je komunistička partija tradicionalno pripisavala terminu „nacionalizam”. Ovome će gotovo neposredno slediti zaustavljanje javnih napada na Akademiju i *Memorandum*.²⁰ U septembru iste godine Milošević je organizovao uspešan unutarpartijski *coup d'etat*, koji ga je uzdigao do pozicije neprikosnovenog političkog lidera Srbije. Ovim je otvoreno poslednje poglavlje u istoriji druge Jugoslavije.

Nakon osvajanja vlasti, Milošević i njegovi saveznici razvili su političke strategije netipične za komunizam. Partija je, pozivajući se istovremeno na „vernost Titovom nasleđu” i na „imperativ zaštite sigurnosti i dostojanstva srpskog naroda” pokrenula talas populističke demagogije i masovne mobilizacije, oficijelno nazivan „događanjem naroda” i „antibirokratskom revolucijom”. Međutim, iako je u ovom periodu režim već bio faktički koncentrisan na promociju mita o nacionalnom jedinstvu i na kreiranje predstave o „neprijateljima”, interesantno je primećivati da je tokom najkritičnijeg perioda „antibirokratske revolucije” (1987–1988) oficijelna režimska retorika još bila ambivalentna. Iako je smer političkog delova-

---

19 J. Mostov, "Use and Abuse of History in Eastern Europe: A Challenge for the 90s", *East European Constitutional Review*, 4/1995, str. 69.

20 O. Milosavljević, str. vi.

nja vlasti jasno svedočio o bezuslovnom priklanjanju radikalnom nacionalizmu, režim je nastojao da legitimira svoj nacionalistički kurs dovođenjem do ekstrema važeću jugoslovensku ideološku kombinaciju socijalizma i nacionalizma. Na masovnim mitinzima 1987–88. godine slogani koji su zahtevali „solidarnost sa kosovskim Srbima”, „dostojanstvo za sve Srbe”, „pravednu reformu jugoslovenskog političkog sistema koja će Srbiju učiniti ravnopravnom sa drugim federalnim jedinicama” bili su predstavljani kao zahtevi za korake koji su nužni za odbranu jugoslovenskog socijalizma. Komunistička frazeologija bila je u istupima Miloševića i njegove političke elite korišćena kao svojevrсна maska iza koje su se krili najekstremniji zahtevi iz *Memoranduma*. Miloševiću je, iako su ga nacionalisti odmah prepoznali i priznali kao nacionalnog vođu, stara ideologija i dalje trebala kao legitimacijsko oruđe za obračune na nivou Jugoslavije.²¹

U ovakvom kontekstu, uloga kreatora paranoidnog nacionalizma kao srpskog političkog programa dodeljena je intelektualcima. Novi odnos režima prema porukama sadržanim u *Memorandumu* jasno je izražen kako u promeni odnosa prema SANU,²² tako i u širokom otvaranju vrata državnih medija za nacionalističke intelektualce. Legitimirajući na ovaj način promotere radikalnog nacionalizma, režim im je poverio zadatak da konstituišu nacionalističku ideologiju kao politički diskurs. Ponoviću: stara partija–država trebala je novu ideologiju koja bi bila sposobna da kreira novu zbilju. Nesposobna da sama izvede ovaj ideološki obrat, odnosno nesposobna da sama uobliči radikalnu ideološku promenu koja ne bi ugrozila njenu poziciju, vladajuća elita se okrenula nacionalističkoj inteligenciji. Ali, umesto da lojalne intelektualce učini delom državnog aparata (što bi bilo rešenje tipično za „realni socijalizam”), režim se opredelio za jednostavniju opciju: nacionalistima je dodeljen zadatak kreiranja novog simboličkog univerzuma za potrebe režima, i u tu svrhu su im na raspolaganje stavljeni komunikacijski kanali političke

148

---

21 U periodu 1987–88. Milošević je brižljivo negovao imidž „branioca Titovog puta”, predstavljajući sopstvenu političku poziciju kao jedinu garantiju kontinuiteta jugoslovenskog socijalizma. Politički cilj ovog ideološkog žongliranja nije bila samo manipulacija masama radi stabilizovanja vlasti – bilo je neophodno i osigurati podršku armije, kao jedne od najmoćnijih struktura jugoslovenske federacije. Zbunjeno dugotrajnom političkom krizom i dekompozicijom ideologije koju je vojska decenijama branila, armijsko vođstvo se pokazalo više nego spremnim da prihvati ponudu kodiranu u Miloševićevoj odbrani titoizma: Miloševićevo insistiranje na „odbrani Jugoslavije” nosilo je jasnu poruku da se od vojske očekuje da u bliskoj budućnosti odigra zapaženu ulogu.

22 Krajem 1987. i početkom 1988. godine režim i SANU izmenili su više pomirljivih poruka. Jedan visoki partijski funkcioner čak je i javno izrazio žaljenje zbog kampanje koja je 1986. vođena protiv *Memoranduma*, obećavajući da partija više „neće dozvoliti paušalno osuđivanje SANU”, te naglašavajući da „ako SK želi da okupi najkreativnije intelektualne snage, on se mora distancirati od raznih preterivanja i kvaziboraca protiv nekog nacionalizma”. Nav. prema O. Milosavljević, str. vi.

moći. Ovo se može tumačiti kao izmena „ugovora o ovlašćenju” pomenutog u odeljku 2.1.:

Mi režim garantujemo vama intelektualcima pun pristup javnosti, pod uslovom da kreirate ono što je neophodno za naš opstanak. Stoga vam zabranjujemo da se bavite stvarnošću, ali vas ovlašćujemo da slobodno izrazite vaše stare ideje i da radite na kreiranju lažne predstave o stvarnosti. Mi se obavezujemo da ćemo tu predstavu realizovati, bez obzira na cenu.

Formalno, pozicija i strategija intelektualaca ostali su isti kao u starom režimu: trebalo je pažljivo oslušivati volju vlastodržaca, čekati na ovlašćujuće signale i potom delati unutar označenih granica.²³ Ali, dok je u socijalizmu obavezujuću sliku stvarnosti proizvodila sama partija kao „kolektivni intelektualac”, nova verzija ugovora prenela je ovaj kreativni autoritet na „nezavisne” intelektualce.

Ovim je formirana koalicija između nacionalističkih intelektualaca i autoritarne partije-države. Zadatak prvih bio je da kreiraju sliku stvarnosti koju će režim realizovati. Obe strane očekivale su koristi od ovakvog udruživanja. Intelektualci – frustrirani pisci loših knjiga, korumpirani naučnici koji su ranije glorifikovali komunizam, ogorčeni sveštenici koji su u svojim ćelijama negovali mržnju prema svemu sekularnom – dobili su priliku da ostvare stari san, odnosno da postanu „inženjeri ljudskih duša”. Sa svoje strane, režim je dobio mogućnost da se re-legitimizuje i da sačuva vlast: "Iako su njihove motivacije bile različite, ova „crveno-crna” koalicija se nadopunjavala i zajednički povelu ofanzivnu politiku rušenja Jugoslavije: ili će Jugoslavija biti država po srpskoj meri („prava” federacija), ili će Srbi, s oružjem u ruci („ako treba”) krenuti srpskim putem – putem velike Srbije u kojoj će se okupiti svi Srbi."²⁴

3.2. Intelektualci ostvaruju postavljeni zadatak

"Oni koji žive u ovoj zemlji i koji već nekoliko godina posmatraju pripreme za rat i izbijanje rata, nemaju dileme: krvavi konflikt u Jugoslaviji otpočeo je kao televizijski rat."²⁵ Ovo nije puka metafora. Nacionalistički intelektualci su koristili medije kao najvažniji instrument u nastojanju da svoje poruke plasiraju svim pripadnicima „ciljne grupe”.²⁶ Analiza srpskih medija pokazuje kako su laži i stereotipi,

23 S.Slapšak, *Ogledi o bezbrižnosti*, Beograd, 1994, str. 63.

24 V.Pešić, *op.cit.*, str. 44.

25 P.Luković, "Media and War: Yugoslavia, the Mirror of Hatred"; u: S.Biserko (ed.), *Yugoslavia. Collapse, War, Crimes*, Belgrade, 1993, str. 73.

26 Ovde se neću baviti sistematskom analizom uloge medije u proizvodnju mržnje. Izvanredno vredne studije na ovu temu sakupljene se u *Srpskoj strani rata: A.Nenadović, "Politika" u nacionalističkoj oluji*; R.Veljanovski, "Zaokret elektronskih medija"; Z.M.Marković, "Nacija – žrtva i osveta"; S.Milivojević, "Nacionalizacija svakidašnjice".

selektivna prezentacija činjenica i njihovo namerno iskrivljavanje, korišćeni: 1) da kreiraju i nametnu lažni – nepostojeći – nacionalni identitet zasnovan na mističnom konceptu nacije kao „prirodne zajednice”, 2) da kreiraju političku, socijalnu i psihološku percepciju datosti kao svojevrsnog hobsovskog stanja haosa, terora i straha.

Principijelni značaj televizije u ovom procesu ne može se zanemariti, ali ovaj medij je ipak funkcionisao kao neka vrsta populističkog transmitera suštine nacionalističke ideologije. Nacionalistički diskurs u intelektualnom obliku promovisan je pre svega na stranicama *Politike*. Otkad su ga osvojile Miloševićeve pristalice u proleće 1987. godine, ovaj dnevnik je kontinuirano uređivan ne sa ciljem da informiše već da uobličí javno mnjenje, odnosno da homogenizuje građane u masu koja će slepo slediti vođstvo. Nacionalistička intelektualna elita sistematski je koristila *Politiku* kao medij objavljivanja neupitnih stavova o „srpskom nacionalnom pitanju”.²⁷ Osnovni cilj intelektualnog angažmana na stranicama ovog dnevnika sastojao se u izgradnji predstave o simbiozi između intelektualaca i naroda. U napisima u *Politici* intelektualci su se predstavljali kao glasnogovornici „volje naroda”, kao akteri koji samo artikulíšu i obznanjuju već postojeću i nesumnjivu „volju naroda”.²⁸ U listu su otvorene posebne rubrike (*Odjeci i reagovanja*, *Ekonomski i politički komentar*, *Interju*, *Otvoreni telefon*) u kojima su stavovi prominentnih naučnika, pisaca i umetnika pažljivo preplitani sa mišljenjima „običnih ljudi”.²⁹ Rubrika *Odjeci i reagovanja* brzo će biti identifikovana kao prvorazredno „demokratsko otkriće”, „ogledalo narodne misli”, „doprinos afirmaciji samoosvešćivanja naroda i istorijske samobitnosti njegovog bića na koju, sve do nedavno, nije smeo da se poziva”.³⁰ Intelektualni stavovi su ovde bili reducirani na neupitne aksiome, u kojima su stereotip „objektivne istine” i agresivni, netolerantni način njegove prezentacije unapred delegitimirali bilo kakav zahtev da se ponude argumenti i dokazi za iznete da-

150

27 "Tradicionalno visoko vrednovana među nacionalnim institucijama, *Politika* je sada stavljena na prvo mesto među njima... *Politika* nije bila samo puko sredstvo u rukama moćnih političkih i ideoloških mehanizama. Ona je postala institucija sa naročitom misijom, neka vrsta svete knjige, čijem je svakom slovu trebalo verovati, bez ostatka. Za nju je rečeno da je: *jaja od zakona; lučonoša i predvodnik; duhovni bastion istine, pravde i progressa; pravi izvor nadahnuća*. Narodna *Politika* će ostati večna." – L.Perović, "Beg od modernizacije", *Republika*, 112/1995, str. ii.

28 "Mozak SANU služi srpskom narodu... Akademik ne sme da bude protiv svog naroda. On mora da uvek podnosi sudbinu i muku svog naroda." – A.Isaković, nav. prema O.Milosavljević, str. xxi.

29 Tek će se kasnije otkriti da je većina priloga koji su izražavali *vox populi* bila falsifikovana: pisma „običnih ljudi” za *Odjeka i reagovanja* pisali su ili sami članovi *Politikine* redakcije, ili za ovu svrhu posebno angažovani intelektualci, koji su se ovde pojavljivali kao neka vrsta nacionalističkih „ghost writers”.

30 Nav. Prema L.Perović, *op.cit.*, str. ii.

lekosežne ocene.³¹ Integracija mišljenja „običnih ljudi” i stavova intelektualaca izvršena je na osi (*narodni*) *podsticaj u obliku pitanja – (intelektualna) artikulacija problema i poželjnog odgovora – (režimska) realizacija ovog odgovora*. Prvo bi bili publikovani „narodni pogledi” na izabrani problem (pri čemu je izbor problema reflektovao važnost određenog pitanja za režim); potom bi intelektualci izašli sa svojim autoritativnim tumačenjima; cela kampanja bi bila finalizovana poželjnom *qua* jedino mogućom političkom akcijom. Ubrzo je ova „intelektulna podrška narodu”, pažljivo usklađena sa ritmom „događanja naroda”, dosegla nivo otvorene destruktivne nacionalističke mržnje kako prema „drugima”, tako i prema svima u Srbiji koji bi se usudili da izraze suprotne stavove.

4. PSEUDO-MISTIČNA GLUPOST KAO INSTRUMENTALNA RACIONALNOST

151 Promocija nekontrolisane histerije, agresivne ksenofobije i šovinističke mržnje predstavljali su krajnje domete intelektualne participacije u „antibirokratskoj revoluciji”. Ali, ovde nije bila tek reč o „pseudo-mističnoj gluposti” (Arendt) dovedenoj do ekstrema. Dogme srpskih nacionalističkih intelektualaca, često na pojavnom planu apsurdno glupe,³² bile su uvek u službi instrumentalne racionalnosti režima. U ovom odeljku pokušaću da tematizujem osnovne teze srpskog nacionalizma, iz perspektive njihove uloge u procesu kreiranja i legitimiranja režimske ideologije i prakse.

4.1. Poruka prva: "Ovde je vaš identitet, pred njim na kolena!"

"Nacionalna ideja nije apstraktna, teorijska, do nje se ne dolazi racionalno, ni spolja, ni iznutra, nego kroz strast, ljubav, solidarnost, sa-patnju, putem prisvajanja mitske prošlosti." Ove reči beogradskog profesora filozofije precizno upućuju na suštinu novokomponovanog srpskog nacionalnog identiteta.³³ Ovaj identitet je uokviren iracionalnim kategorijama i vrednostima koje, pošto ih intelektualci

31 O. Milosavljević, str. xxx. Pouzdanu analizu ove rubrike ponudila je Svetlana Slapšak, *Ogledi o bezbrižnosti*, str. 11-31.

Slapšak istražuje jezik, žanrove, osnovne teme, represivno ponavljanje stereotipa, upotrebu metafora, „naučna” tumačenja istorije, kao i način prezentacije „kulturnih modela” u ovim tekstovima.

32 "Mi smo baštinici stare grčke antičke filozofije i kulture Periklovog doba i pre Perikla..." – A. Isaković, nav. Prema O. Milosavljević, str. xxvii.

33 M. Đurić, "Slovo ljubve 1994", nav. prema N. Popov, "Jedinstvo i smrt", *Republika*, 91/1994, str. 17. Iako su ove reči izgovorene 1994. godine (Drugi kongres srpskih intelektualaca), dakle nakon perioda koji se analizira u ovom tekstu, ovde ih navodim kao rezime prividno iracionalne ideološke percepcije „srpstva”.

identifikuju, imaju biti sprovedene u delo. Kako bi ukazao na ispravan smer kreiranja i otelotvorenja ovakve ideologije, profesor zaključuje da "moramo činiti ono što želimo znati". Ovaj stav je važan za našu analizu, budući da upućuje na: 1) primat ideja nad stvarnošću, 2) voluntarizam u kreiranju ideja, 3) nužnost da se ovakve ideje materijalizuju.

Izgradnja nacije na bazi ovakvog koncepta je kompleksan proces. Od najveće je važnosti kreirati ono što ne postoji, odnosno ponuditi predstavu nacije kao mističnog entiteta, čije je jedinstvo – budući se radi o „prirodnoj zajednici” – neupitno. Zadatak izgradnje nacije poveren je intelektualnoj eliti: istoričari će prevrednovati prošlost, kako bi *kreirali* novu prošlost – ovo re-kreiranje prošlosti biće predstavljeno kao ponovno otkriće onog što je bilo zaboravljeno, ili još bolje zabranjeno; arheolozi će iskopati grobove kako bi dokazali antičko poreklo Nacije (te kako bi „dokazali genocidne zločine” počinjene u prošlosti protiv „nas”); pisci će glorifikovati epske tradicije, mitove i kultove, kako bi otkrili vanvremenske, dakle večne, vrednosti Nacije. Ovi intelektualci moraju "da otkriju korene Nacije u dalekoj prošlosti, u kojoj su kulturne vrednosti bile čiste, a „prirodni” karakter naroda još nije bio doveden u pitanje".³⁴ Ove vrednosti i vrline su naravno ekskluzivne, kao nešto što pripada samo nama – isključenje onih koji ne pripadaju zajednici porekla samo je nužna posledica naše autentičnosti.

152

Prvi korak u izgradnji ovako shvaćene Nacije sastoji se u destrukciji individualnog identiteta. Upućena populaciji koja je već bila dezorijentisana dugotrajnom identitetskom krizom starog režima, mitološka ideja Nacije nudila je spremnu alternativu: *Vi ste svi pripadnici Velikog Jednog. Vaši individualni identiteti vredni su samo kao čestice Nacionalnog Identiteta. Vaše mesto u svetu je vaša Nacija: "Vera i nacija čine čoveka i čine narod, tj. čine njihovu svest, njihovu dušu, njihovu suštinu, njihov identitet, njihovo biće".*³⁵ Tek nacionalni identitet obezbeđuje ljudskom životu smisao i dostojanstvo; tek bezuslovno priklanjanje Naciji garantuje sigurnost i zaštitu od spoljnih pretnji.

Od „najstarijeg naroda u Evropi”, naroda koji je „jedinствен” i „slavan”, traži se da kao svoje primarne vrednosti prihvati smrt i žrtvovanje, te da uzore svog savremenog života traži u epovima o izdaji i porazu. Ovo je samo prividno besmisleno. Jer, kad se jednom proglašava „sveto pravo na povraćaj izgubljenog dostojanstva” kroz osvetu za nedužne žrtve iz prošlosti, namere postaju jasnije. Tačno je da smo „mi” jedinствени, da su „naši” porazi „neponovljivo slavni”, ali je došlo

---

³⁴ J. Mostov, *op.cit.*, str. 70.

³⁵ R. Lukić, nav. prema O. Milosavljević, str. xxvii.

vreme da se jednom zauvek ostvari pobjeda. Zato intelektualci okreću pažnju ka ulicama, na kojima se „događa narod”. Nacionalni profeti pažljivo prate horsko skandinavsko mitinganje, jer "glas naroda se mora slušati".³⁶ Neposredna demokratija se praktikuje na ulicama i trgovima Srbije, gde narod izražava svoje političke preference na način koji ubedljivo prevazilazi staru podjelu na vladajuće i podvlašćene, materijalizujući ujedno intelektualne poruke: "Otpor koji je nosila i idejno iskazivala kritička i opoziciona inteligencija... kulminisao je u poslednje dve godine svenarodnom, demokratskom pobunom, kojom se srpski narod ponovo uspostavlja kao istorijski subjekt u demokratskom i civilizacijskom značenju".³⁷ Vodeći jugoslovenski ustavni pravnik će ustvrditi: "Danas je cela Srbija jedan konvent, jedna spontana i stalno zasedajuća ustavotvorna skupština, u kojoj narod neposredno piše svoj ustav."³⁸

153 Pošto su intelektualna elita i narod zauzeli propisana im mesta, samo još jedan element je potreban da se kompletira Sveto Srpsko Trojstvo: potrebno je političko vođstvo na čelu sa Vođom. Intelektualci vide i vođstvo i Vođu kao spontano-prirodno ovaploćenje logike srpske delatne istorije: "...Činilac bez koga se ne mogu razumeti današnja zbivanja u Srbiji pojava je novog tipa mladih političkih rukovodilaca koji su bili dovoljno inteligentni da shvate da se bez narodne podrške više ne može ostati u politici, a da se ta podrška može steći samo hrabrošću, ličnim integritetom, vrednim radom, skromnim životom i otvaranjem upravo onih problema koje narod doživljava kao ključne i hitne."³⁹ Konačno, intelektualni posao izgradnje Nacije ne može biti kompletiran bez kreiranja Vođe, koji će biti konceptualiziran po modelu figure oca iz srpske patrijarhalne tradicije: "Na kraju Vas uveravam da spadam u ljude, a njih nije baš malo, koji smatraju da je Vaša ličnost paradigma svega onog što je srpsko. Časno je stupati s Vama u istom stroju i boriti se za uspostavljanje celokupnog srpskog nacionalnog bića. Vi pripadate... svim Srbima, ma gde oni živeli."⁴⁰

Ako ovaj diskurs legitimira staru autoritarnu vlast snabdevajući je novom delatnom ideologijom, treba primetiti da je – u poređenju sa socijalističkom ideologijom – novi koncept jedinstva mnogo privlačniji za atomizovane i dezorijentisane ljude i da ga je mnogo lakše „dobrovoljno” prihvatiti. Zasnovan na pro-

---

36 M. Pavić, nav. prema O. Milosavljević, str. xx.

37 D. Čosić, nav. prema O. Milosavljević, str. xxi.

38 R. Marković, nav. prema L. Perović, *op.cit.*, str. v.

39 M. Marković, nav. prema O. Milosavljević, str. xx.

40 J. Rašković, nav. prema O. Milosavljević, str. xxi.

dukaciji mističnog „mi” za koje se kaže da predstavlja „suštinu nacionalnog bića”, odnosno na predstavi primordijalnog karaktera nacije i njenih jedinstvenih vrednosti, koje su istovremeno najviše vrednosti svakog od njenih pripadnika, ovaj koncept je uspeo da velikom broju pojedinaca nametne uverenje kako su poništenje ljudskih sloboda i odricanje od individualne autonomije „pravedni i prirodni”. Kad je jednom Nacija uobličena na ovakav način, većina ljudi je spremna da poveri svoje živote političkom Behemothu. Ovaj Behemoth se legitimira kao politička personifikacija Nacije, kao „konačno pronađeno sredstvo” izražavanja njene neupitne „opšte volje”. Konsekventno, političke prakse režima kome je poverena realizacija „svetih nacionalnih ciljeva” odlikuju se neupitnim vođstvom, otvorenim nepoštovanjem prava i odbacivanjem svake mogućnosti podvrgavanja transparentnim ograničavajućim procedurama političkog procesa: "... Rešenje neće doneti procedura, njene sitne i krupne zamke, mala i velika lukavstva, intrige i smicalice. Rešenje će doneti politika za koju se opredelila većina građana ove zemlje, institucionalno i vaninstitucionalno, statutarno i nestatutarno, na ulici i unutra, populistički i elitistički, argumentovano i neargumentovano..."⁴¹

4.2. Poruka druga: „Vi imate pravo da živite u jedinstvenoj državi”

U vreme kad je „antibirokratska revolucija” dosegla vrhunac (beogradski miting, novembar 1988), politički program koji su formulisali intelektualci, a prihvatio režim bio je već jasno profilisan. Jugoslavija će ili odgovarati slici koju su ponudili nova srpska ideologija i Miloševićev režim, ili će biti uništena. Postojeći jugoslovenski sistem je samo pravno i političko otelotvorenje višedecenijske antisrpske zaverе. Srbija kao federalna jedinica i srpski narod nisu ravnopravni sa drugim republikama i narodima. Srpski narod je u biti lišen svoje državnosti: prvo, država Srbija je po jugoslovenskom ustavu dovedena u neravnopravan položaj priznavanjem faktički federalnog statusa autonomnim pokrajinama u njenom sastavu; drugo, srpski narod je u političkom pogledu „isečen na komade” i lišen mogućnosti da uspostavi politički subjektivitet, pošto znatan deo Srba živi u Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj. Konsekventno, Jugoslavija u datom obliku predstavlja „tamnicu srpskog naroda”, državu u kojoj se Srbima sistematski oduzima mogućnost da se posvete imperativnim pitanjima političke, socijalne i kulturne obnove.

Pošto je ovakva dijagnoza jednom formulisana, metod lečenja se nameće sam od sebe: rekonstituisati Jugoslaviju znači omogućiti „svim Srbima da ži-

---

⁴¹ S.Milošević, *Godine raspleta*, Beograd, 1989, str. 333.

ve u jednoj državi". Ovim je zahtev za Velikom Srbijom uveden u jugoslovenski politički diskurs. Konture ideološkog i političkog koncepta Velike Srbije prvi put su jasno uobličene u dokumentu Udruženja pisaca Srbije nazvanom *Prilog javnoj raspravi o Ustavu*.⁴² Prilog se otvara zalaganjem za demokratsku rekonstituciju Jugoslavije, u skladu sa principima primata osnovnih ljudskih prava, političkog pluralizma i tržišne ekonomije. Odavde se prelazi na konstataciju o nelegitimnosti međurepubličkih granica, koje je utvrdila komunistička partija, bez udela ustavotvorne skupštine i odgovarajućeg plebiscita naroda sa spornih teritorija. Sledi važan zaključak: granice između federalnih jedinica u Jugoslaviji „dobrim delom nisu etničke granice”. Legitimnost date federalne strukture tako se osporava razumevanjem nacionalne države kao ekskluzivnog doma titularne nacije.⁴³ Zato zalaganje za „demokratsku reformu Jugoslavije” valja pre svega čitati kao zahtev za ispravljanje nepravdanih granica, upotrebom svih sredstava koja će "omogućiti političku, kulturnu i duhovnu integraciju velikih delova pojedinih naroda koji se nalaze izvan matične republike".⁴⁴ Drinka Gojković s pravom primećuje da je ovde demokratija predstavljena kao poželjan oblik političkog sistema, ali istovremeno kao oblik koji je moguć jedino u uslovima „etničke čistote”. Autori se nisu trudili da objasne kako bi bilo moguće dosegnuti ovu nacionalnu demokratiju (ili demokratski nacionalizam), niti kako bi ovakav sistem funkcionisao, te šta bi se prema ovom modelu trebalo dogoditi sa onima koji žive u Srbiji a nisu Srbi.⁴⁵

Iako inherentno šovinistički u zemlji koja je bila ne samo multietnička već se odlikovala i visokim stepenom nacionalne „izmešanosti” u mnogim svojim delovima, ovaj stav su uskoro prihvatile kao aksiom intelektualne i političke elite. Dobrica Ćosić izjavljuje: "Posle genocida... posle Ustava iz 1974... teško je shvatiti zašto Srbi danas razumno i uporno ne teže državi bez nacionalnog pitanja, nacionalnih mržnji i srbofobije."⁴⁶ Ipak, Otac Nacije je istovremeno i demokrat, koji uverava da nacionalna demokratija nije tek puka utopija, jer srpsko pitanje je bit-

42 Povod za ovaj dokument (objavljen u "Književnim novinama", 1/4/1988) bila je predložena delimična revizija Ustava Srbije, usmerena na suštinsko redukovanje stepena autonomije Kosova i Vojvodine, pod lozinkom „obnove srpske državnosti”.

43 Naravno, konfuzija je ovde još dublja, jer se niti ne pokušava napraviti razlika između nacije i naroda. Drugo, ovim ustavnim demokratama je očigledno potpuno stran elementarni uvid da moderna nacionalna država konceptualno ne može biti shvaćena kao država koja pripada titularnoj naciji.

44 D. Gojković, "Trauma bez katarze", *Republika*, 118/1995, str. x.

45 *Ibid.*

46 Nav. prema O. Milosavljević, str. xxiii.

no demokratsko pitanje⁴⁷: "Politika koja danas ne zastupa celinu srpskog naroda nije demokratska politika... Srpski narod na preskupom istorijskom iskustvu obe Jugoslavije i posle sadašnjih ratova neće ispustiti mogućnost da stvori novu državu u kojoj će zasnovati slobodno i demokratsko društvo i ljudsku zajednicu bez mržnje i eksploatacije."⁴⁸

Konstrukcija je razoružavajuće jednostavna. Da bi ljudi koji pripadaju srpskoj naciji mogli da žive u demokratiji, neophodno je, prvo, da žive svi zajedno, tj. u istoj državi. To u prve dve Jugoslavije po Ćosiću nije bio slučaj, pa su se ove države i morale raspasti. Važniji od ovog istorijskog uvida ipak je generalni normativni stav da demokratija pretpostavlja etničku homogen(iziran)ost i okupljenost svih u zajedničkom državnom domu: demokratska je politika ona koja „zastupa celinu”, odnosno demokratija je sistem koji je pogodan isključivo za objedinjeni *etnos*. Onima koji misle da demokratija ima neke veze sa primatom individualne slobode, Ćosić će spremno odgovoriti da je i on za slobodu, ali „bez mržnje”. Sledi da „mi” moramo ne samo biti svi zajedno kako bismo konačno počeli da uživamo u blagodatima demokratije, već i da se moramo potruditi da naša zajednica bude slobodna od onih koje bismo mogli mrzeti – preduslov demokratije, dakle, nije samo okupljanje „svih nas”, nego i sloboda od onih koji nisu „mi”.

U daljem razvoju, Udruženje pisaca Srbije je 1990. godine objavilo dokument karakterističnog naslova *Uspostavljanje države*. Podržavajući dotadašnja dostignuća u borbi za „slobodu srpskog naroda”, pisci će ipak izraziti nezadovoljstvo oficijelnom srpskom politikom, zamerajući joj nedostatak odlučnosti i čvrstine.⁴⁹ Opozicija Miloševiću od strane jedne „nacionalno svesne” institucije sigurno je u to vreme sama po sebi bila interesantan događaj, ali zamerke režimu išle su iz uverenja da prihvaćena nacionalistička ideologija mora biti provođena još radikalnije. Demokratski principi izloženi u ovom dokumentu bili su tek loša legitimacijska maska iza koje je osnažen zahtev za etnički čistom državom u novim, „prirodnim”, granicama. Razlog za ovakav zahtev za „ubrzanje istorijskog toka” pisci vide u okolnosti da se i u drugim federalnim jedinicama razvijaju procesi nacionalne homogenizacije, praćeni demokratskim pluralističkim legitimiranjem anti-jugoslovenskih političkih opcija. Otcepljenje drugih republika je na vidiku, čime se do krajnosti zaoštrava pitanje sudbine srpskog naroda koji tamo živi. Zato je kritika pisaca

156

⁴⁷ Naravno, prateći ovde razvijenu „dijalektiku”, moglo bi se bez ikavog rizika tvrditi i obrnuto: da je demokratsko pitanje u suštini srpsko pitanje.

⁴⁸ Nav. prema O. Milosavljević, str. xxvi.

⁴⁹ D. Gojković, *op.cit.*, str. 140.

uperena pre svega protiv sporosti režima u realizaciji proklamovanog programa; ovaj dokument pravilno primećuje da je režim još opterećen retoričkom vernošću Jugoslaviji, te da je ovo nespojivo sa ciljem da se ujedini srpski narod. Zato pisci zahtevaju da se učini odlučan korak napred.

U ovom pogledu, *Uspostavljanje države* ponovo promoviše suštinu implicitnog ugovora intelektualaca i režima. Intelektualci će istupiti sa zahtevima koji su radikalniji od aktuelnog političkog diskursa, zahtevajući odgovarajuću radikalizaciju postojeće politike. Ovim se vladajućoj eliti omogućava da dalje zaoštri svoj stav u aktuelnim konfliktima.

157 Ipak, režim neće odmah odbaciti svoju dvostruku ideološku retoriku, odnosno nastaviće još neko vreme da nastupa kao branilac 1) socijalističke Jugoslavije i 2) svih Srba, ma gde oni živeli. Ali, dva zahteva će biti dovedena do tačke na kojoj će se stopiti u jedan zahtev, koji će funkcionisati kao politička ucena, odnosno kao jasan izazov svim političkim protivnicima za konačan obračun: "Srpski narod će živeti u jednoj državi i svaki narod, koji želi da sa srpskim narodom ravnoravno živi u istoj državi, dobro došao je."⁵⁰ Insistiraće se na „modernoj federaciji”, zasnovanoj na principu „jedan čovek – jedan glas” i na političkoj autonomiji za Srbe u Hrvatskoj i Bosni. Nije teško primetiti da je ovde reč o neobičnoj kombinaciji zahteva za centralizaciju i decentralizaciju. Prvo se traži da Jugoslavija bude rekonstituisana kao „snažna”, dakle kao visoko centralizovana federacija, u kojoj bi nivo autonomije federalnih jedinica bio znatno smanjen, pre svega tako što bi se na saveznom nivou političkom subjektivitetu pojedinaca („jedan čovek – jedan glas”) dala mnogo veća težina u procesima odlučivanja nego subjektivitetu federalnih jedinica. S obzirom na činjenicu da su Srbi bili najbrojniji narod u Jugoslaviji, ustavnopravno favorizovanje principa „jedan čovek – jedan glas” bi, u uslovima već ostvarene nacionalne homogenizacije na jugoslovenskom prostoru, automatski vodilo dominaciji ove nacije. Istovremeno, ovaj projekat je zahtevao visoki stepen unutrašnje decentralizacije Bosne i Hrvatske, u obliku političke autonomije za oblasti naseljene Srbima. Ovim bi Bosna i Hrvatska bile lišene velikog dela njihove autonomije u Federaciji, pošto bi znatan deo njihovih dotadašnjih funkcija bio transferisan u dva smera: prvo, na „modernu federaciju”, koja, u skladu sa navodnim demokratskim standardima, mora da se zasniva prvenstveno na principu „jedan čovek – jedan glas”; drugo, na autonomne jedinice u njihovim okvirima, koje se imaju formirati u skladu sa demokratskim principom samoodređenja naroda.

---

50 S. Milošević na sednici Predsedništva SFRJ, januar 1991; nav. prema O. Milosavljević, str. xxiii.

U samo predvečerje rata, u proleće 1991. godine, osnovan je Srpski nacionalni savet, zamišljen kao „vrhovna nacionalna institucija koja će zastupati interese svih Srba bez obzira na to gde žive”.⁵¹ Osnivači su konstatovali da se istorijsko vreme „ubrzano troši” i da treba neodložno pristupiti formiranju jedinstvene srpske države. Ovu inicijativu podržali su intelektualci, Srpska pravoslavna crkva, kao i mnoge političke partije.⁵² Inicijatori su insistirali da se smesta mora preći u akciju, inače će „večno ponavljanje istog” voditi daljem pogoršanju položaja srpskog naroda, “kao da je sve drugo realnije od onoga što bi bilo najpravednije i najlogičnije: ujedinjenje srpskog naroda, ujedinjenje koje nikoga ne ugrožava i ne razjedinjava”.⁵³ Poruka je jasna: zajednički život sa „drugima” je jednostavno nepremostiva prepreka „našim” naporima da dosegneмо stanje demokratske normalnosti; kad se jednom razdvojimo od onih koji su nam strani, bićemo u stanju da konačno pokažemo sebi samima i celom svetu kakvi smo stvarno, kako smo jedinstveni i visoko civilizovani. Kad se jednom okupimo u srpskoj državi koju strani element ne uznemirava, pokazaće se da je naš nacionalni interes u potpunoj saglasnosti sa univerzalnim principima demokratije.

4.3. *Poruka treća: Vi imate prirodno pravo da učinite sve što smatrate neophodnim za ostvarenje vaših ciljeva*

158

Pokušao sam da pokažem i ilustrujem kako je nacionalistički koncept srpske nacije kao „prirodne zajednice” bio zasnovan na tek prividno kontradiktornim mitovima slave i jedinstvenosti „nebeskog naroda”, s jedne strane, te večnog komplota i mržnje protiv „nas” koji su rezultirali nebrojenim porazima i žrtvama, s druge strane. Centralni politički cilj ovakve predstave nacije bio je da opravda stanje u kome će „prirodna” urođenost u grupu biti prihvaćena kako ekskluzivna tačka individualnog identiteta. Prva posledica glasi da nikakva socijalno i politički relevantna individualna egzistencija nije moguća van okvira ovako kreirane nacije. Drugo, političke obaveze svakog pojedinca određene su misijom koju su artikulisali tvorci nacije i njeni politički predstavnici.⁵⁴ Pragmatski, to znači da je pripadanje naciji konstruisano na način koji zahteva bespogovornu poslušnost svih podanika.

Krajnji izvod glasi da u multietničkoj zajednici politički ciljevi resantimanskog nacionalizma mogu biti ostvareni samo ekstenzivnom upotrebom nasi-

---

⁵¹ O. Milosavljević, str. x.

⁵² *Ibid.*

⁵³ M. Bečković, nav. prema O. Milosavljević, str. xxii.

⁵⁴ G. Flego, "Fear and Politics", u: Ž. Puhovski et al (eds.), *op.cit.*, str. 116.

lja, koje će biti usmereno kako prema onima koji ne pripadaju „prirodnoj zajednici”, tako i prema onima iz „naših sopstvenih redova” koji odbijaju da prihvate objektivnost urođenosti u zajednicu utemeljenu na tribalnoj ekskluzivnosti. Logika nacionalnog identiteta koja je izvedena iz „povređene časti i dostojanstva” sadrži u svojim korenima samododeljeno „pravo na osvetu”: u ovom tipu nacionalne svesti, rat predstavlja nužno sredstvo za ponovno uspostavljanje suštine nacionalnog bića. Upravo, samo mir ostvaren ratom smatra se dostojnim svetih nacionalnih vrlina. U srpskom nacionalističkom vokabularu primat rata nad mirom dodatno se pojačava upoređivanjem nekadašnjih slavni oslobodilačkih borbi sa današnjim teškim stanjem srpskog naroda u miru: "Mir je shvaćen kao prilika da se pod raznim prividima i izgovorima ostvaruju različite i sebične namere u ime zajedničkih interesa... Mi u miru doživljavamo, zaista, pravu ratnu agresiju praćenu nečuvanim nacionalnim poniženjima i ekonomskom eksploatacijom od strane svog beskrupuloznog neprijatelja... Mir je srušio ono što su dva rata i revolucija stvarali."⁵⁵

„Neprirodni” mir mora se prevazići povratkom u prirodno stanje rata, jer je to jedini način da se uspostavi kvalitetno novi, „prirodni” mir. Stanje budućeg mira biće prirodno stanje, jer će u njemu biti garantovano nepomućeno jedinstvo, utemeljeno na etničkoj čistoti zajednice. Ali, put do ideala je težak i svi pripadnici Nacije moraju dobro znati da je individualni život vredan samo ako je u sudbini ideala. Ovde će kult „svete smrti” biti uveden u javni diskurs: eventualni gubitak života u ratu koji predstoji legitimira se kako obavezom prema „slavnim precima” koji su „pali za našu slobodu”, tako i predstavom srećne budućnosti u ekskluzivno srpskoj državi, budućnosti koja očekuje one koji prežive.⁵⁶ Duboko ukorenjena u srpskoj tradiciji, opsesivna glorifikacija smrti, koju intelektualci maksimalno zloupotrebljavaju, sa prvim oružnim okršajima u Hrvatskoj izišla je iz okvira mita, opravdavajući rat kao najvišu moralnu dužnost.

Moguće je da na početku inženjeri ove ideologije nisu anticipirali nasilnu smrt stotina hiljada ljudi. Ali, kad je u jednom trenutku dinamika njihovog projekta na jasan način otkrila mogućnost rata i destrukcije, oni se nisu zaustavili. Naprotiv, oni su spremno dalje radikalizovali svoj projekat u smeru na koji je upućivala „logika istorije”, tj. u smeru koji je zahtevao režim. U ovom pogledu, rat u Bosni je samo označio tragičnu kulminaciju bitnih izvoda „ugovora” između režima i nacionalističke inteligencije u Srbiji.*

⁵⁵ D. Čosić, nav. prema O. Milosavljević, str. xxviii.

⁵⁶ "Stvoreno je kolektivno uverenje da bez borbe nema opstanka, u stvari da bez smrti nema vaskrsenja. I u tome je idejno jezgro kosovskog opredeljenja Srba." – R. Samardžić, nav. prema O. Milosavljević, str. xxvii.

* Tekst Nenada Dimitrijevića poglavlje je iz knjige koju će početkom 2001. objaviti Radio B92.